

FANDEN I BROMBÆRRENE

Af naturens bærfrugter modnes brombær sidst; de skades derfor ofte af tidlig frost, går i opløsning, flyder ud til klatter, der smager vammelt (saften fermenterer), medens busken til langt hen i december står med friskgrønne blade og skud.

Man undrede sig over, at bærrerne så ”pludselig” blev uspiselige og nu kunne give mave-
onde. Mange brombær angrebet af meldug kom til at ligne mugne ekskrementer. Der var desuden noget vildsomt, uhyggeligt og afskrækkende ved brombærkrattet. Ingen fugle byggede rede i dette uigennemtrængelige buskads, bier og sommerfugle så man sjældent i blomsterne. Kun den lumse ræv søgte undertiden skjul i buskens halvmørke, hvor jorden gerne var nøgen. Grenene tæt besat med lange torne greb som djævløkløer fat i alle, der kom for nær.

Det gav helt frem til nutiden anledning til den folketro, at diaboliske væsener ødelagde bærrerne for at skade menneskene, og man herefter på forskellig måde blev straffet, hvis man spiste dem. For brombærrets vedkommende er denne tro ikke optegnet før 1700, og den kendes kun fra Danmark, Tyskland, England-Skotland og Irland, uagtet *Rubus fruticosus* (med talrige små-arter) er almindelig over hele Europa.

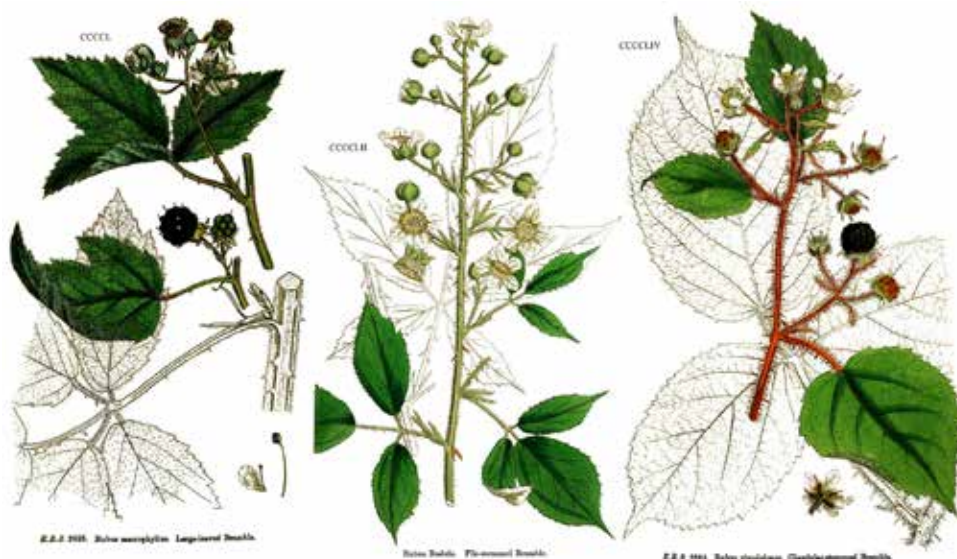
Danmark: efter mikkelsdag 29/9 er brombærrerne uspiselige eller giftige, aftenen eller

natten før smurte fanden sine støvler eller sko med dem.¹ Brombær skal plukkes før en bestemt dag, hvor troldene bruger dem til at smøre deres syvmilestøvler med (Sønderjylland).² Når fandens fod en vis tid om efteråret har strejft brombærrerne, duer de ikke mere (Nordjylland).³ *Hvor Hellig Mikkel har sat sin fod, er brombærsaften ej mere god.*⁴ Efter mikkelsdag har fanden eller trolden forrettet sin nødtørft i busken (Læsø, Bornholm),⁵ efter nattefrost tisset på bærrerne (Sønderjylland),⁶ efter mikkelsdag spyttet på dem (Bjørnø).⁷

Tyskland: man må ikke spise brombær efter bartholomæusdag 24/8, de smager da ilde, Barthel har snavset dem til med sine ekskrementer.⁸ *Wenn Bartholomäus über de brambeere gekropen es, dann ös der worm drin* (Rhinland).⁹ Efter michaelis 29/9 smører djævelen sine støvler med bærrerne (Slesvig-Holsten), jnf. *smierbein* = schmierbein, Ditmarsken, *teufelsbeere* Erzgebirge;¹⁰ de må ikke spises efter michaelis, fordi den onde nu holder hånden over dem (1864).¹¹

England-Skotland: her var (er) troen særlig befæstet og udbredt;¹² en forfatter skriver 1727, at bærrerne har et ilde ry som årsag til sår i hovedet,

hvorfor det hænder, man skræmmer børn fra at spise dem, nogle kalder dem *scaldberries*

Brombær eller björnbær (Rubus sp.), ur Eng. Bot., 1864.

(scald = skoidsår), men det anser jeg for at være en vulgær vildfarelse. Efter Old Michaelmas [11/10, før kalenderreformen 1752 svarende til 29/9] kaster djævelen sin kølle over dem, hvilket er en fabel ... Som andre sommerfrugter er denne tilbøjelig til at rådne i maven og således give væmmelse, når man har spist dem for grådigt.¹³

Efter mikkelsdag har djævelen trådt på, rørt ved, kastet sin kappe over, spyttet, urineret på bærrerne og således gjort dem uspiselige eller giftige.¹⁴ Da satan den første mikkelsdag blev kastet ud af himlen, faldt han ned i en brombærbusk; han forbandede dens frugter, og lige siden har han hvert år ved samme tid ødelagt dem, idet han brænder dem med sin ånde, stamper, spytter, kaster sin kappe eller kølle på dem, gnider sin hale over dem.¹⁵ Børn advares mod at spise brombær efter 11/10, hvis de gør det, rammes de af stor fortræd eller skal dø inden årets udgang.¹⁶ Simonsdag 28/10 stamper djævelen en sti omkring brombærbuskene, og derefter sætter de ikke flere bær.¹⁷ Djævelen

fordærver dem i september, så de bliver giftige; natten før the Fair (efterårs-bymarked) går han hen over busken og rører ved bærrerne med sin pote (Argylleshire).¹⁸ Bærrerne anses for usunde, uspiselige, når edderkopper har dækket busken med deres spind, for det viser, at djævelen har kastet sin kølle over den (Lancashire).¹⁹ Man spiste forhen slet ingen brombær, det hed, *at the trail of the serpent is over them* (Herefordshire).²⁰

Irland: michaelmas eller halloween (allehelgensdag 1/11) snaves bærrerne til, ødelægges af puca, pooka etc. eller the fairies; efter November eve, *vinterens første nat*, hvor ånderne danser med the fairies, pooka er ude og hekse driver deres kunster, kan bærrerne ikke spises, pooka ødelagde dem.²¹

Som nævnt er sagn- og tromotivet ”fanden i brombærrerne” begrænset til et ret lille geografisk område. Det falder imidlertid praktisk taget sammen med udbredelsen af helt analoge eller lignende forestillinger knyttet til andre frugter i naturen.

Danmark: efter Sankt Hansdag 24/6 smager revlingbærrene vammelt og kan eller må ikke spises; heksene red om natten hen over og spyttede på dem;²² trollden, heksene eller fanden har pudset sko eller støvler med bærrene.²³ Revlingens bær blev hen på året uspiselige, fordi ræven havde pisset på dem,²⁴ jnf. *rævebær* Silkeborgegnen, *rævelyng* Bornholm;²⁵ et lille insekt (tæge) kaldt *swåtbærmand*, *-konge*, *-tyv* havde tisset på sortbærrene.²⁶ – Hvis det regner St. Hansdag eller margrethedag 13/7, fordærves hasselnødderne (1634ff.).²⁷ – Margrethe har pisset på (i) nødderne (1648ff.),²⁸ Den ormstukne subs. hule nød fik en lang række personnavne sigtende til den, der har tisset eller været i nødden: *sorte Margrethe*, *sorte Grete*, *skidte Margrete*, *skidte Grete*, *Grete*, *sorte Ellen*, *sorte Sidsel*, *sorte kælling*; fanden, trollden (= fanden), mosekonen.²⁹ Tom nød eller nød med sort kærne er en *pisse-Margrete*, *fandens nød*.³⁰ – Hindbær får en ækel smag, efter at Grete har været på dem (Vestlolland).³¹

Sverige: her hedder det tilsvarende om hasselnødden: *Gretalfru Sara väter i nöten*.³² – **Norge:** lægfolk tyder navnet *mikkelsbær* til mosebølle (*Vaccinium uliginosum*) derhen, at bærrene er uspiselige efter mikkelsmesse (Sørlandet).³³

Tyskland: Marie besøgelsesdag 2/7 *schlumpert* hun hen over blåbærrene og de bliver sorte (Erzgebirge).³⁴ Efter jakobsdag 25/7 er de usunde, fordi *der kobel* (en tæge) har skidt på dem (Oberfranken).³⁵ Blåbær skal man ikke plukke efter bartholomæusdag 24/8, Barthel eller djævelen har skidt på dem;³⁶ spiser man dem, får djævelen magt over en.³⁷ – Kamilleblomster bør plukkes før St. Hansdag, ellers risikerer man, at heksene har tisset på dem (Vestpreussen);³⁸ efter denne dag flyver *den onde krebs* (jordkrebs, Gryllotalpa vulgaris) hen over kamillen og gør den ubrugelig til lægedom (Mecklenburg).³⁹ – At regn St. Hansdag ødelægger hasselnødderne, kendes her litterært 1514ff., ligeså regnvejr på margrethedag

(20/7); hun eller *die faule Grete* har pisset i dem.⁴⁰

Portugal: under en natlig dødsfest pisser sjælene på figentræerne, og fra da af må frugterne ikke plukkes.⁴¹

”Fanden i brombærrene” hører til en i Europa vidt udbredt gruppe sagn om ondsindede kræfter, som altid, men navnlig omkring visse kalenderdage, pønser på at ødelægge menneskenes redskaber, nærings- og lægemidler. Eksempelvis fik planten djævelsbid (*Succisa pratensis*) sit navn, fordi djævelen misundte menneskene rodens lægekraft og bed den af (1485ff.),⁴² og han prikkede af samme grund huller i perikons blade.⁴³ Hekse kunne (med forårs-senfrost) ødelægge vinstokkene⁴⁴ og forårsage brand i kornet; 1. maj red de hen over skovmærke (bukkar), og så duftede den ikke mere (Slesvig-Holsten).⁴⁵ Når sæden gik i leje skyldtes det, at Barthel med sin skimmel havde redet hen over marken (smst.)⁴⁶ – osv.

Brombær o.a. af naturens frugter blev efterstræbt og/eller ødelagt af:

djævelen, fanden, hekse etc., eufemistisk eller da den mytiske baggrund var glemmt: Mikkel, Barthel, Margrethe, Marie; fairies, sjæle, slange, ræv, insekt.

Tidspunktet henlagdes til:

St. Hansdag 24/6 (Danmark, Tyskland), Marie besøgelse 2/7 (T.), margrethedag 13/7 (D., T.), do. 20/7 (T.), jakobsdag 25/7 (T.), bartholomæusdag 24/8 (T.), mikkelsdag 29/9 (D., Norge, T., Engl., Skotl., Irl.), do. *gl. stil* 1/11 (E., I.).

Frugterne blev ødelagt, når et ondsindet væsen: fløj, red, slæbte halen hen over, åndede, spyttede, trådte, efterlod ekskrementer på/i dem; djævelen kastede sin frakke, kappe, kølle på busken (E.), brugte bærrene som sko- eller støvlesværte (D., Slesv.-Holsten).⁴⁷

De var herefter:

ildesmagende, uspiselige, giftige, ormstukne eller tomme (nød); spiste man dem alligevel,

fik djævelen magt over en (T.), straffedes man med sår i hovedet, uheld eller døden (E.).

De diaboliske væsener måtte desuden hade brombær- og hasselbusken, fordi den i hele Europa blev benyttet som apotropæum;⁴⁸ førstnævnte omtales som anvendt mod forhekselse allerede i en angelsaksisk lægebog.⁴⁹ Endelig mente man, at skovens dæmoner anså bær og nødder for deres ejendom og straffede folk, som plukkede dem, jnf. de mange magiske forholdsregler samt ofring under bærssamling.⁵⁰ Man advarede børn mod at plukke blåbær Marie besøgsdag 2/7; gjorde de det, kom hun på en hvid hest og tog dem med (Oberlausitz),⁵¹ sml. ovenfor: Barthel på hvid skimmel. Det overnaturlige væsen blev identificeret med et insekt (swåtbærrnand, heidelbeermann, krebs, tæge),⁵² i Irland var det en almindelig tro, at hvert brombær indeholdt en giftig orm.⁵³ – Det kan ikke være tilfældigt, at vor sagn- og trogruppe primært gælder helt eller næsten sorte frugter (brombær, blåbær, revling, figen) og sjældent røde på samme lokaliteter, f.eks. hindbær, der som bekendt ofte angribes af maddiker ("orm"). Sort havde relation til mørkets onde, destruktive kræfter, desuden vidste man af erfaring, at mange (andre) sorte frugter er giftige.

Kalendarisk er "brombær-troen" oftest knyttet til mikkelsdag.⁵⁴ St. Mikael var djævelens værste fjende, han måtte derfor opføre sig særlig ondskabsfuldt omkring denne helgens dag 29. september. Men Mikkel blev desuden associeret med det samme øge(tabu-)navn til djævelen, som siden overførtes på den lumske ræv samt visse bær, folketroen af en eller anden grund nærrede aversion imod.⁵⁵ En kat født omkring mikkelsdag (når brombær [blackberry]-sæsonen slutter) kaldes i flere engelske provinser en blackberry-cat, under opvæksten skal den opføre sig særligt arrigt; det samme siges om andre husdyr født på denne årstid, og det har rimeligvis forbindelse med legenden om djævelens udstødelse af himlen og

nedstyrtning til jorden (jnf. ovenfor).⁵⁶ Efter en gammel norsk bonderegel (optegnet 1687) skulle heste sættes på stald mikkels aften; opholdt de sig denne nat på marken og åd græs, blev de lusede om vinteren.⁵⁷

At Margrete (oprindelig heks) pisser i hassel-nødderne har jo relation til regnvejret. Denne tro inden for gruppen kan føres længst tilbage og har den største geografiske udbredelse kongruent med "brombær-troen", hvorfor den kunne være prototypen, hvorefter sidstnævnte udviklede sig. Talemåder og synonyme svarende til de dansk-tyske vedrørende nødder er ganske vist ikke optegnet i England, men også her associeres djævelen med hassel. Holy Rood Day (helligkorsdag) 14/9 blev af nogle anset for den bedste til at plukke nødder: *to morrow is Holy Rood Day / when all a nutting take their way* (1662), medens andre tværtimod mente, der på denne dag var særlig stor risiko for at møde djævelen ude i samme ærinde bærende på en sort nutting bag; nøddeplukkeren ville *komme til skade på en eller anden måde*. Halloween (allehelgen) spiller en rolle i "brombær-troen" og var kendt som Nutcrack Night, hvor unge folk kastede nødder i ild og tog varsler af, hvordan de brast og flammede op.⁵⁸

KILDEHENVISNINGER OG NOTER

- 1 Molbech, C., 1850, *Danske Ordsprog, Tanke-sprog og Rimsprog*, København, s. 300 (Jyll.); Rugaard, D. E., 1863, *Aaret og dets Maaneder*, Jordan, s. 254; Kok, Johs., 1870, *Da. Ordsprog og Taalemaader fra Sønderj.*, København, s. 143 (tolden); Kamp, J., 1943, *Dansk Folketro*, København, s. 40 (Øst j., Fyn); Lange, Axel, 1932, *Fynske Plantenaavne og Folkeminder om Planter*, Odense, s. 126; *Fynsk Hjemstavn*, 1932, s. 63; Nationalmuseets Etnologiske

- Undersøgelser (NEU), svar på spørgeliste nr. 20, reg.nr. 16297 (Sønderj. o. 1880); *Jul på Bornholm*, 1949, s. 23; Dansk Folkemindesamling (DFS) 1906/23; 11, 13, 2667, 3018.
- 2 Kielser, Laura, 1903, *Karen Jürgens til Egtved*, København, s. 147.
- 3 Meddelt 1961 af fru Kirstine Nielsen, Ejsing.
- 4 *Børsen*, 1/9 1946.
- 5 NEU 17923 (o. 1900); *Jul på Bornholm*, 1949, s. 23.
- 6 NEU 15446 (Branderup o. 1900).
- 7 NEU 15760.
- 8 Wolf, J. W., 1852, *Beitrage zur deutschen Myth.* 1, Görtingen & Leipzig, s. 55; *Hessische Blätter für Volkskunde* 22, 1924, s. 9.
- 9 Müller, Jos., 1923, *Rheinisches Wörterbuch* 1, Bonn, s. 903.
- 10 Mensing, O., 1927, *Schlesw.-Holst. Wtb.* 1, Neumünster, s. 538; Wiensesen, Liselotte, 1952, *Die Brombeere*, Giessen, s. 82.
- 11 Perger, A., 1864, *Deutsche Pflanzensagen*, Stuttgart, s. 256.
- 12 Wolf [note 8]; *Folk-Lore* 16, 1905, s. 454.
- 13 Threlkeld, Caleb, 1727, *Synopsis stirpium hibernicarum*, Dublin, upag.
- 14 Harland, I., 1873, *Lancashire Legends*, London, s. 238; Henderson, W., 1879, *Notes on the Folklore of the Northern Counties of England and the Borders* 2, London, s. 96; Dyer, J. F., 1889, *The Folklore of Plants*, London, s. 74; Denham, M. A., 1895, *The Denham Tracts* 2, ed. J. Hardy, London, s. 88; *Yorkshire Folklore*, 1901, ed. Gutch, London, s. 61; *Northumberland Folklore*, 1904, ed. N. W. Thomas, London, s. 7; *Folk-Lore* 20, 1909, s. 343 og 23, 1912, s. 481; Grigson, Geoffrey, 1955, *The Englishman's Flora*, London, s. 145f.
- 15 Radford, E. & Radford, M. A., 1961, *Encyclopaedia of Superstitions*, ed. C. Hole, London, s. 39, 55f.; Gutch, E. & Peacock, M., 1908, *Examples of printed folk-lore concerning Lincolnshire*, London, s. 64.
- 16 *Folklore-Record* 1, 1878, s. 14 (opt. 1868); *Folk-Lore* 20, 1909, s. 343; Radford & Radford [note 15].
- 17 Skinner, Ch. M., 1925, *Myths and Legends of Flowers, Trees ...*, Philadelphia, s. 66.
- 18 *Folk-Lore* 16, 1905, s. 454.
- 19 Harland [note 14].
- 20 Leather, E. M., 1912, *Folklore of Herefordshire*, Hereford, s. 21 (ved Ross-on-Wyc); en lign. aversion skal være optegnet i Normandiet *some twenty years ago* (ibid.).
- 21 Yeats, W. B., 1888, *Fairy and Folk Tales of the Irish Peasantry*, London, s. 3; Denham [note 14], s. 88; Cameron, John, 1883, *Gaelic Names of Plants*, Edinburgh & London, s. 112; Ó Súilleabháin, Seán, 1942, *Handbook of Irish Folklore*, Dublin > Grigson [note 14]; pooka etc. er ond-sindet spirit i hestesikkekeise.
- 22 E. Rostrups notater, Viborgeggen o. 1870.
- 23 Kamp, J., 1877, *Danske Folkeminder, Æventyr ...*, Odense, s. 169; Tang Kristensen, E., 1899, *Danske Sagn* 6.1, Aarhus, s. 145.
- 24 *Fra Ribe Amt* 11, 1944-47, s. 644.
- 25 Lange, Johan, 1959, *Ordbog over Danmarks Plantenaavne* 1, København, s. 524; kan også være nedsættende omtydning af revling.
- 26 NEU 12248, 12356; Hansen, H. P., 1941, *Hyrdeliv paa Heden*, København, s. 139.
- 27 Aalborg, N. Michelsen, 1634, *Huusholdnings Calender*, København, s. 44; Syv, P. Pedersen, 1688, *Alm. da. Ordsproge* 2, København, s. 5; Molbech [note 1]; Rostrups notater o. 1860; Uhrskov, Anders, 1923, *Sagn og Tro*, København, s. 54.
- 28 Syv [note 27]; Tang Kristensen, E., 1880, *Jydske Folkeminder* 4, København, s. 371; Schmidt, Aug. F., 1963, *Markedage og Vejrregler*, Brand, s. 94, litt. henvisn. s. 98.
- 29 Feilberg, H. F., ÅR, *Ordbog over jyske almuesmål* tb. XXXVIII, København; Lange [note 25], s. 131; Lange, Axel & Seeberg, Chr., 1927, *Nogle sønderj. Planter ...*, Tønder, s. 27; *Da. Folkemål* 12, 1940, s. 106; *Folkeminder*, 1967, s. 159f.; NEU [note 1], 12007, 12196, 12304, 14741, 18757; et insekt kaldt *noddepisser* er omtalt i Pontoppidan, Erich, 1763, *Den danske Atlas* 1, København, s. 683.

- 30 Rostrups notater, Jyll. o. 1870; NEU 19188 (Himmerl. o. 1900).
- 31 *Folkeminder* [note 29].
- 32 *Runa* 7, 1848, s. 38; Jysk Ordb.: margrethesdag.
- 33 Nordhagen, Rolf, 1950, *Mikkelsbær, mikkelsfisk og Mikkell rev*, Bergen, s. 38.
- 34 John, E., 1909, *Aberglaube, Sitte und Brauch im sächsische Erzgebirge*, Annaberg, s. 229, 245.
- 35 Marzell, Heinrich, 1925, *Bayerische Volksbotanik*, Nürnberg, s. 50.
- 36 *Hwtb. deutsch. Abergl.* 3, 1930–31, s. 1633.
- 37 Pieper, Rich., 1897, *Volksbotanik*, Gumbinnen, s. 204.
- 38 *Alipreuss. Monatsschrift* N. F. 31, 1894, s. 462.
- 39 Staak, G., 1931, *Die magische Krankheitsbehandlung in der Gegenwart in Mecklenburg*, Kiel, s. 189.
- 40 *Deutsches Jahrbuch für Volkskunde* 2, 1956, s. 141–45 (m. kildehenvisn.); lign. talemåder i Frankrig: Rolland, E., 1913, *Flore populaire* 10, Paris, s. 191.
- 41 *Trad. pop. de Portugal*, 1882, Porto, s. 234 a.
- 42 Marzell, H., 1963, *Zauberpflanzen und Hexentränke*, Stuttgart, s. 59f., og Marzell, H., 1936–37, i *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* 8, s. 744f.; Dähnhardt, O., 1907, *Natursagen* I, Leipzig & Berlin, s. 203f.; norsk *Gammel-Erik-blomst*.
- 43 *Hwtb. dt. Abergl.* 3, 1930–31, s. 1485f.; i nynorsk og sv. ”djævelsbid” om blad af tagrør med dj.s (finger-) trykmærke dannet i knopstadiet: Nordhagen [note 33], s. 88, lign. sagn om valmuen: Sébillot, Paul, 1906, *Folklore de France* 3, Paris, s. 446, og *Rev. trad. pop.* 15, ÅR, s. 458, sml. 19, ÅR, s. 220.
- 44 Grimm, J., 1854, *Deutsche Mythologie* 2, Göttingen, s. 1043.
- 45 *Natur und Volk* 71, 1941, s. 245.
- 46 *Wörterbuch der deutschen Volkskunde*, 1955, ed. Rich. Beitzl, Stuttgart, s. 55.
- 47 Nordhagen oplyser fra Norge, at børn pudser sko med saften af visse planter, især stenurt (*Sedum*), som giver fodtøjet en mørk farve [note 33], s. 110; jnf. sv. *skosmörja* 1638ff. til *Sedum acre*: Lyttkens, Aug., 1907, *Svenska växtnamn* 2, Stockholm, s. 880.
- 48 Hvor *die Waldriderske* satte sig i brombærkrat, visnede det: Strackerjan, Ludw., 1909, *Aberglaube und Sagen aus dem Herzogtum Oldenburg* 1, Oldenburg, s. 39.
- 49 Cockayne, Osw., 1866, *Leechdoms, Wortcunning, and Starcraft of Early England* 2, London, s. 139.
- 50 Mannhardt, Wilh., 1905, *Wald- und Feldkulte* 2, Berlin, reg. XII; *Hwtb. dt. Abergl.* I, 1927–28, s. 974; *Finl. sv. Folkdiktn.* VII. *Folketro och Trolldom* 2. *Växtlighetsriter*, 1925, ed. G. Landtman, Helsingfors, s. 257; Storaker, Joh. Th., 1941, *Sagn og Gaader*, Oslo, s. 111; Schmidt, Friedr. H., 1963, *Forschungen zur Volkskunde*, Stuttgart, s. 51–55; Seier, A. F. V., 1934, *Bornholmske Folkeminder*, Rønne, s. 142; *Østj. Hjemstavn*, 1954, s. 103.
- 51 *Brandenburgia* 5, ÅR, s. 141f.
- 52 Wilde, Jul., 1947, *Kulturgeschichte d. Straucher und Stauden*, Speyer, s. 190ff.
- 53 Cameron [note 21]; i Norge (Sunnhordland, Telem.) siges, at skinnende blanke blåbær skyldes hugorms slikken på dem, derfor kaldt *ormslikkebær*: Nordhagen, R., 1945, *Studier over gamle plantenaavn* I. *Motiver i nord. navn på skintryter og blåbær*, Bergen, s. 122.
- 54 ”Gammelfar” sår giftige svampe på bartholomæusdag: Loorits, Osk., 1951, *Grundzüge des estnischen Volksglaubens* 2.1, Uppsala, s. 165 (1854).
- 55 *Mikkelsbær* o. 1740ff. til mosebølle: Nordhagen [note 33], s. 18f.
- 56 Radford & Radford [note 15], s. 86f.
- 57 Lid, Nils, 1924, *Norske Slakteskikker* 1, Kristiania, s. 14 (Valdres).
- 58 Henderson [note 14], s. 96 (Sussex); *Folklore-Record* 1, 1878, s. 155f. (Suffolk, Kent, Lincolnshire; m. litt.henvisn.); Radford & Radford [note 15], 1949, s. 183, 1969, s. 251f.; et digt 1709 om djævelens forbindelse med 14. sept.: Brand, J., 1849, *Observations on the Popular Antiquities of Great Britain*, ed. H. Ellis, London, s. 232.